

ВИВЧЕННЯ „ХОДЖЕННЯ ІГУМЕНА ДАНИЇЛА” ДО СВЯТОЇ ЗЕМЛІ
У 50 – 80-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано наукові дослідження 50 – 80-х рр. ХХ ст. присвячені вивченню давньоруського літературного твору паломницького жанру ХІІ ст. Насамперед необхідно зазначити, що наукові розвідки зарубіжних і вітчизняних фахівців зазначеного періоду були логічним продовженням попередніх досліджень (початку ХІХ – першої половини ХХ ст.) тексту та змісту „Ходження ігумена Даниїла” до Святої Землі. У загальному контексті аналізу структури джерела, систематизації відомих списків та поділу їх на окремі редакції дослідникам не вдалося досягнути якісно нових результатів, зокрема тих, які би наблизили нас до протографа. Разом з цим, варто відзначити, значний поступ наукових досліджень у питаннях мети даниїлового паломництва, джерел, які використовував автор під час написання твору, виділення окремих змістових пластів господарського, військово-політичного, топографічного характеру. Крім того, протягом цього часу дослідники неодноразово публікувати текст „Ходження ігумена Даниїла”.

Ключові слова: ходження, паломництво, Свята Земля, Єрусалимське королівство, Балдуїн I, Даниїл, християнські святині, Гріб Господній.

В статье анализируются научные исследования 50 – 80-х гг. ХХ в., посвященные изучению древнерусского литературного произведения паломнического жанра ХІІ в. Прежде всего, необходимо отметить, что научные труды зарубежных и отечественных специалистов указанного периода были логическим продолжением предыдущих исследований (начала ХІХ – первой половины ХХ вв.) текста и содержания „Хождения игумена Даниила” в Святую Землю. В общем контексте анализа структуры источника, систематизации известных списков и разделения их на отдельные редакции исследователям не удалось достичь качественно новых результатов, в частности, тех, которые приблизили бы нас к протографу. Вместе с тем, следует отметить значительный успех результатов научных исследований в вопросах определения цели даниилового паломничества, источников, которые использовал автор во время написания произведения, локализации отдельных смысловых пластов, хозяйственного, военно-политического, топографического характера. Кроме того, на протяжении этого времени ученые неоднократно публиковали текст „Хождения игумена Даниила”.

Ключевые слова: хождение, паломничество, Святая Земля, Иерусалимское королевство, Балдуин I, Даниил, христианские святини, Гроб Господен.

This article is devoted to a brief historiography review of scientific publications in 50 – 80 of the ХХ century on the study of ancient literary work pilgrimage genre ХІІ century. First of all, it should be noted that scientific intelligence and foreign specialists of this period were a logical extension of previous studies of text and content of pilgrimage by Daniel abbot origin to the Holy Land. In the overall context of analyzing the structure of the source and lists of known systematic division into separate edition of their researchers were unable to reach a qualitatively new result, particularly those, who have brought us to photograph. It is worth noting the significant progress of research in matters Daniel goal of pilgrimage, the sources used by the author during writing the work, the selection of individual layers of substantial economic, military, political, topographical nature. During this time, researches have repeatedly published the text of origin by abbot Daniel.

Keywords: pilgrimage, Holy Land, Kingdom of Jerusalem, Baldwin I, Daniel, Empty Tomb.

Актуальність теми дослідження. У фаховій тематичній історіографії давно сформувалася думка про те, що „Ходження ігумена Даниїла” до Святої Землі (далі – „Ходження”) є найяскравішою пам’яткою давньоруської паломницької літератури XII ст. Оригінал тексту джерела нам досі невідомий, тому об’єктом наукового текстологічного, філологічного, історичного аналізу виступають значно пізніші його копії XV – XIX ст., яких сьогодні нараховують більше 150.

Перші критичні спроби наукового вивчення „Ходження” датуються кінцем XVII ст., що започаткувало дослідження тексту твору та використання його як джерела з історії Давньоруської держави. Протягом XVII – першої половини XIX ст. науковцями (І.Сахаровим, А.Норовим, М.Веневітіновим, В.Адріановою-Перетць та ін.) були закладені фундаментальні методологічні основи подальших розробок актуальних питань, пов’язаних із дослідженням тексту давньоруського літературного твору паломницького жанру. Починаючи із 50-х років, ці розвідки набувають нової якості, на перший план виступають питання жанрових особливостей твору, його змістового і смислового наповнення, формулюються нові методологічні принципи критики тексту джерела. З огляду на це, ретельний аналіз наукових робіт вітчизняних та зарубіжних вчених суттєво доповнить критичні узагальнюючі дискурси, присвячені комплексному вивченню „Ходження”.

Коло питань, пов’язаних із дослідженням текстологічних, лінгвістичних, змістових аспектів „Ходження”, з погляду фахового аналізу та інтерпретації опрацьованого матеріалу, знаходили своє вирішення у численних монографіях і публікаціях, які недостатньо розглянуті на рівні самостійного узагальнюючого дослідження¹.

Мета даної розвідки актуалізується потребою осмислити, систематизувати і підсумувати теоретичні напрацювання істориків-лінгвістів 50 – 80 рр. XX ст., що присвячені комплексному вивченню тексту „Ходження”.

Досягнення поставленої мети можливе за умови вирішення наступних завдань:

- з’ясувати основні напрямки джерелознавчих досліджень зазначеного періоду;
- узагальнити методологічні підходи до критики тексту джерела;
- проаналізувати підходи щодо визначення особи автора „Ходження” і часу його паломництва;
- вивірити запропоновані гіпотези щодо мети Даниїлової подорожі.

Як зазначалося раніше, з середини 50-х років XX ст. розпочався якісно новий етап вивчення „Ходження”. Зокрема, у статті „До характеристики „Ходження ігумена Даниїла” В.Данилов ґрунтовно дослідив текст давньоруського паломника [6]. Здійснюючи історико-філологічний та текстологічний аналіз твору, він репрезентував ряд проблем, що стосувалися мети подорожі, її характеру, особи прочанина. Спростовуючи твердження Є.Петухова, що Даниїл здійснював свою подорож з власної ініціативи – В.Данилов аргументував протилежне. Зокрема, вчений звертає увагу на те, що Даниїл користувався привілейованим становищем у середовищі вельмож Єрусалимського королівства.

З розповіді Даниїла виходить так, що він мав абсолютно вільний доступ до самого короля Балдуїна I Фландрського (1110 – 1118 рр.), в оточенні якого, насправді, не було простоти. [6, с. 93-94]. Як засвідчує Г.Додю, Балдуїн I, на відміну від свого брата Годфріда Бульйонського, коронувався і прийняв титул „Божою милістю перший латинський король Єрусалима”. Хроніст Гійом Тірський наголошує: „Балдуїн I був величним королем, оточений великою кількістю рицарів і слуг. Гордовитий у ході, поважний у своєму вигляді та розмові, завжди одягнений у мантію, що робила його схожим на єпископа”. З огляду на це, доволі складно уявити собі, щоби пересічний прочанин, а таких на території Святої Землі у той час було тисячі, потрапив до оточення самого короля. Більше того, він користувався значним авторитетом у Балдуїна I, супроводжував його у військових походах, отримувал доступ до таємних об’єктів та ін.

¹ Окремих аспекті виділеної проблематики торкалися В.Янін, Е.Малето, І.Федорова та ін.

Висновок В.Данилова про те, що Даниїл, здійснюючи своє паломництво, виконував представницькі функції не був позбавлений логіки. Дослідник слушно ототожнює релігійний акт паломництва ігумена з дипломатичною місією. Якщо припустити, що Даниїл репрезентував інтереси київського князя Святополка Ізяславича (1093 – 1113 рр.), то швидше всього вони мали військово-політичний характер.

Констатуючи ці припущення, слід враховувати їх гіпотетичність, адже безпосередні факти, що засвідчували б дипломатичні мотиви паломництва, у тексті джерела відсутні. Висловлюючи свою думку з цього приводу на засіданні секції давньоруської літератури Інституту російської літератури Академії Наук СРСР 23 березня 1953 р., Д.Ліхачов черговий раз наголосив на релігійно-політичному мотиві Данилової „місії”. На думку вченого, Даниїл вів переговори з Єрусалимським королем від імені Святополка Ізяславича, який шукав підтримки у боротьбі проти Володимира Мономаха. Згодом ця гіпотеза була повністю спростована, оскільки не вписувалася у часові рамки Данилового паломництва, яке, згідно зі свідченнями М.Веневітінова, мало місце у 1106 – 1107 рр., тобто у той час, коли протистояння між Святополком і Володимиром ще не набрало значних обертів [25, с. 312].

Ще один російський дослідник М.Водовозов прийшов до висновку, що руський ігумен вирушив у свою подорож, переслідуючи не тільки релігійну, але й розвідницьку мету, задля вивчення військово-політичної та релігійно-політичної ситуації на Близькому Сході. Після закінчення Першого хрестового походу на території Сирії і Палестини розгорівся клубок протиріч не тільки між християнами та мусульманами, а й серед католиків і православних. Ці події мали резонанс і в Київській Русі. Зважаючи на це, М.Водовозов припускав, що поїздка авторитетної особи, з метою власних спостережень за подіями, що відбувалися в Палестині, була невідкладною [1, с. 17-21]. Додаткові аргументи на користь дипломатично-розвідувальної місії Даниїла можна знайти у статті Ю.Глушакової „Про подорож ігумена Даниїла в Палестину” [3]. На думку дослідниці, мандрівка ігумена для дослідниці виглядає як розвідка на користь Святополка Ізяславича. Київському князеві було важливо здобувати достовірну інформацію про військово-політичні та релігійні реалії у Константинополі і Палестині. Розвідницьку ініціативу Святополка Ізяславича Ю.Глушакова пояснює тим, що у цей час з боку візантійського імператора Олексія I Комніна лунали заклики до руських князів з проханням надати військову підтримку у боротьбі проти сельджуків. Згадане припущення не позбавлене логіки, оскільки вивчення військово-політичної ситуації у близькосхідному регіоні безпосередньо впливало на вироблення подальшої зовнішньополітичної стратегії давньоруської держави.

З іншого боку, до проблеми трактування місії ігумена підходив французький історик В.Гулцоф. Синтез його гіпотези виглядає так: Даниїлу доручили переговори із Балдуїном I стосовно хрестового походу норвезького короля Сігурда Магнусона [26, с. 526-527]. Із скандинавських джерел („Саги про Еріка Доброго”) добре відомо, що посередницька місія Еріка I Доброго, якого з офіційною аудієнцією прийняв у києві князь Святополк Ізяславич, зазнала невдачі через смерть скандинавського правителя на Кіпрі. Логіка роздумів французького історика не порушує хронологічної послідовності подій, адже, згідно із ґрунтовними дослідженнями М.Веневітінова, Даниїл вирушив до Палестини у 1106 рр., тобто через три роки після того, як загинув данський конунг, а повернувся напередодні експедиції Сігурда. Проаналізувавши цей факт з позитивіських позицій, слід підкреслити: вказане припущення є достатньо хитким, бо не має жодних паралельних підтверджень і ґрунтується виключно на інтерпретаційно-аналітичних методологічних конструкціях, а не на фактологічних.

У подальшому наукова гіпотеза про дипломатичну місію ігумена Даниїла стала доволі поширеною. Цього питання в різні часи торкалися М.Гудзій, В.Пашуто, О.Назаренко та ін. Дослідники прийшли до консенсусу у тому, що Даниїл мав не тільки духовно-релігійні мотивації, але переслідував певну розвідувальну мету. Розбіжність виникає лише при визначенні представництва Даниїла. Зокрема питання формулюється навколо проблеми, чи представляв руський ігумен усю руську землю (В.Янін), чи лише Київське князівство на чолі зі Святополком Ізяславичем (Ю.Глушакова). Наведені аргументи не дають можливості схилитися до жодної з них.

Гіпотетичність цих тверджень (прямі фактичні згадки у тексті твору відсутні) стали приводом для критики цієї теорії з боку відомого радянського історика М. Заборова. Він повністю (принципово) відкидав політичний та дипломатичний „аспекти” Даниїлового паломництва; не зважаючи на об’єктивну логічність такого припущення, московський автор заперечував його як таке, що має неоднозначний, а точніше сумнівний характер [8, с. 91].

У зазначений період дослідників продовжувало цікавити питання особи давньоруського прочанина. В.Данілов здійснив чергову спробу вирішити це питання. З цього приводу він констатує, що Даниїл володів розмовною грецькою мовою, спілкуючись нею у монастирі Святого Сави та з королем Єрусалимським, використовував грецькі слова при написанні паломника (32 рази). Описуючи своє паломництво Святою Землею, руський прочанин неодноразово звертає увагу на спосіб обробітку землі, врожаї, особливості ведення господарства місцевим населенням (загалом 14 описів). Наявність у тексті джерела такої інформації наштотували В.Данілова на висновок, що у мирському житті Даниїл був землевласником, а пізніше розпорядником монастирської вотчини. Прочанин добре орієнтувався в релігійно-політичних реаліях, які мали місце у той час на Русі. Усвідомлюючи пориви руської церкви до самостійності, згадуючи руських князів і княгинь, і весь руський народ, Даниїл ні словом не обмовився про митрополита Київського.

Опублікувавши лише дві статті, В.Данілову вдалося розглянути низку аспектів у „Ходженні”, які протягом тривалого часу були поза увагою дослідників. Сформульовані ним ґрунтовні висновки заклали основи для наступних історико-філологічних досліджень тексту давньоруського джерела XII ст. Аналізуючи особливості „Ходження”, В.Данілов каталізував його дослідження, започаткувавши нову епоху його вивчення, яка охопила 60-ті роки XX ст.

Під новим кутом зору текст розглядала інформацію “Ходження” В.Кузьміна. Дослідниця безпідставно звернула увагу на свідчення Даниїла про арабів та арабську культуру, що наповнило ходження етнографічними спостереженнями, топонімічними та архітектурними свідченнями із Палестини. Слід зазначити, що аналогічні риси були характерними не тільки для ходжень XII століття, але й пізніших творів.

У 1960 р. у „Працях відділу давньоруської літератури” Інституту російської літератури опублікували статтю В.Яніна “Міжнародні відносини в епоху Мономаха і “Ходження” ігумена Даниїла” [24]. Увагу московського дослідника привернув перелік руських князів і княгинь, за яких, Даниїл ревно молився та служив богослужіння на Святій Землі. Тут подаємо цитування уривку за списками I та II редакцій (за класифікацією М.Веневітінова):

I редакція

*„О свете небесном: как сходит ко
Гробу Господню”*

*„И о сем похвалю благого Бога, яко
сподоби мя худого имена князей руських
написати в лавре у Святого Савы; и ныне
поминаются имена их во октении с
женами и с деттми их. Се же имена их:
Михаиль-Святополк, Василек-Владимер,
Давидъ Менский...”*

II редакція

*„О свете святом: как сходит съ небесе
къ Гробу Господню”*

*„О семъ похвалю пре благого Бога
моего, яко сподоби мя написати имена
руськихъ князей в лавре у Святаго Савы; и
ныне поминаются въ октениихъ. Се же суть
имена ихъ: Михайло Святополкъ, Василей
Владимеръ, Давыдъ Всеславичъ, Михайло
Олець, Панкратей Ярославъ Святославич,
Феодор Мъстиславъ Володимеровичъ, Борисъ
Всеславичъ, Глебъ Мезеньскый”*

На думку В.Яніна „розповідь Даниїла може слугувати важливим джерелом для політичної історії Давньої Русі, вона відображає всю систему князівського старшинства, яка виникла у результаті активної юридичної діяльності та ініціативи Володимира Мономаха” [24, с. 130].

Схожий аналіз цього фрагменту тексту „Ходження” зробила на початку 40-х рр. В.Адріанова-Перетц. Зважаючи на те, що Даниїл був вихідцем із Чернігівської землі, дослідниця пояснює чому при складанні переліку автор з особливою увагою згадував південно-руських князів. В.Янін цей факт спростовує, наполягаючи на тому, що Даниїл

„називаючи ці імена, не переслідував мети прославити своїх справжніх чи можливих покровителів і жертводавців. Він був руським ігуменом у високому розумінні цього слова. Прочанин молився та відправляв літургії за ту систему внутрішньодержавних взаємовідносин, яка утвердилася на князівських з'їздах XI – XII ст.” [24, с. 131]. Не дивлячись на оригінальність та доцільність постановки проблеми, вона більше не розроблялася, а лише констатовувалася.

Ще одним напрямком наукових досліджень тексту „Ходження” у цей час було вивчення жанрових особливостей та характерних рис притаманних давньоруським творам паломницького літературного напрямку. Найяскравішими роботами згаданого періоду є публікації Н.Прокоф'єва. Автор концентрував свою увагу на літературознавчому вивченні давньоруського паломника. На основі аналізу змісту ходжень, дослідник розробив їх універсальну класифікацію, за якою поділив усі пам'ятки цього жанру на 5 груп. „Ходження” можна віднести до першої – літературно-художньої [16, с. 6]. Об'єктом висвітлення, за словами автора, виступають реальні події подорожі і особисті враження, переживання мандрівника в результаті його власних спостережень. Із плином часу пріоритетні інтереси авторів-паломників змінювалися, що призводило до зміни об'єкта висвітлення. Подорожі XI – XVI ст. відбувалися до релігійних пам'яток Близького Сходу з метою поклоніння, вивчення культових обрядів, культури і мистецтва. Для мандрівок цього часу не були характерні торговельні, дипломатичні та ін. подорожі [19, с. 10]. Таким чином, Н.Прокоф'єв розробив універсальну класифікацію давньоруських паломників, розділивши їх не тільки за тематикою (на 5 груп), але і за хронологією (3 групи). Ми не будемо зупинятися на детальному аналізі цієї класифікації, адже це виходить за рамки мети дослідження. Загалом, у роботах Н.Прокоф'єва зроблений ґрунтовний літературознавчий та жанровий аналіз текстів ходжень, чи не вперше зроблена характеристика і класифікація ходжень.

Окремої уваги заслуговують нові публікації „Ходження”, в основі яких були уже відомі тексти М.Веневітінова, А.Норова та ін. Відомий німецький славіст К.-Д.Зеєманн зробив перевидання праці М.Веневітінова у серії „Слов'янські Пропілеї”. Автор оформив свою роботу новими коментарями, навів нові дані із друкованої історії „Ходження”, черговий раз звернувся до проблеми дати подорожі та особи ігумена Даниїла і склав список літератури з цієї проблеми XIX – XX ст. [25, с. 314-315].

Підводячи підсумок, насамперед необхідно констатувати той факт, що у другій половині XX ст. дослідження „Ходження” спрямовувалися в основному на вивчення тексту джерела та його критичне трактування. Окремо дослідницьку увагу привертало питання, ким насправді був руський прочанин, себто автор твору. Вперше дослідники сформулювали й розглянули питання мети Даниїлового паломництва, яке, очевидно, виходило за межі традиційної на той час подорожі-прощі з метою поклоніння християнським святиням Близького Сходу. Аналізуючи зміст тексту „Ходження”, В.Данілов, В.Янін, Ю.Глушакова, В.Гуцлоф та ін., дійшли консенсусу у тому, що метою Даниїлового паломництва було не тільки споглядати Святі Місця (зазначені у Святому Письмі та Переданні), відправляти богослужіння за руських вельмож, а більш конкретні військово-політичні, можливо розвідницькі завдання. Опубліковані результати так і залишилися гіпотетичними, оскільки вчені не змогли висловити достатньо аргументації на користь своїх припущень. Як видно із цього історіографічного огляду, вітчизняній і зарубіжній науці в другій половині XX ст. у вивченні тексту „Ходження” вдалося досягнути значних успіхів, проте ключові питання так і залишилися відкритими.

Література

1. Водовозов Н.В. „Хождение” Даниила и Первый Крестовый поход. / Н.В. Водовозов // Учен. зап. Мос. гос. пед. ин-та им. В.И. Ленина. – М., 1962. – С. 16 – 35.
2. Гардзанити М. „Хождение” игумена Даниила в Святую Землю. Литература и богословие на Руси XII века / М. Гардзанити // Славяноведенье. – М., 1995. – №2. – С. 22 – 37.
3. Глушакова Ю.П. О путешествии игумена Даниила в Палестину / Ю.П. Глушакова // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Сб. статей к 70-ти летию М.Н. Тихомирова. – М. 1963. – С. 70 – 92.
4. Горский В.С. Философские идеи в Культуре Киевской Руси XI – начала XII века / В. С. Горский. – К.: Наук. думка, 1988. – 213 с.
5. Грушевський М. Історія української літератури [в 6 т., 9 кн.] / М.С.Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 2. – 1993. – 458 с.
6. Данилов В.В. К характеристике “Хождение игумена Даниила”. / В.В. Данилов // ТОДРЛ. – Т. X. – М. – Л. – 1954 – С. 92 – 105.
7. Данилов В.В. О жанровых особенностях древнерусских хождений / В.В. Данилов // ТОДРЛ, 1962. – Т. 18. – С. 21 – 37.
8. Заборов М.А. Известия русских современников о крестовых походах / М. А. Заборов // Византийский Временник. – М.: Наука, 1971. – Т. 31. – С. 84 – 107.
9. Игумен Даниил. Wallfahrtbericht / Nachdruck der Ausgabe von Venivitinov 1883-85 mit einer Einleitung und bibliographischen Hinweisen von K.D.Seemann. Munchtn, 1970. – 324 s.
10. Измайлова Л.С. О древнейшем из списков “Хождения игумена Даниила” / Л.С. Измайлова // Дагестанский государственный университет им. В.Л. Ленина. Сборник работ аспирантов кафедр гуманитарных наук. – Махачкала, 1964. – В. 1. – С. 192 – 204.
11. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношениях / М.В. Левченко. – М.: АН СССР, 1956. – 553 с.
12. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д.С. Лихачев. – М-Л.: АН СССР, 1947. – 412 с.
13. Малето Е.И. Русские средневековые хождения в зеркале отечественной и зарубежной науки / Е.И. Малето // Вопросы истории. – 2004. – № 3. – С. 153 – 160.
14. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей / А.В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 780 с.
15. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 645 с.
16. Подскальский Г. Христианство и богословская литература Киевской Руси (988 – 1237 гг.) / Г. Подскальский; [пер. с нем. А.В.Назаренка]. – СПб: Византиноросика, 1996. – 456 с.
17. Прокофьев Н.И. “Хождение” как жанр в древнерусской литературе / Н.И. Прокофьев // Учение записки МГПИ им. В.И. Ленина – М, 1968. – № 288. – С. 3 – 18.
18. Прокофьев Н.И. О классовой и народной основе хождений игумена Даниила и Афанасия Никитина / Н.И. Прокофьев // Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1970. – № 389. – С. 74 – 86.
19. Прокофьев Н.И. Хождения: путешествие и литературный жанр / Н.И. Прокофьев // Книга хождений: Записки русских путешественников XI – XV вв. – М., 1984. – С. 5 – 26.
20. Прохоров Г.М. “Хождение” игумена Даниила. Комментарии / Г.М.Прохоров // Памятники литературы Древней Руси: X век. – М.: Наука, 1980 – С. 3 – 138.
21. Творогов О.В. Даниил // Словарь книжников и книжности Древне Руси – Л, 1987. – Вып.1 (XI – первая половина XIV в.). – С. 96 – 123.
22. Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. / М.Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1962. – 345 с.
23. Хождение Даниила, игумена Русской земли // Книга хождений: Записки русских путешественников XI – XV вв. – М., 1984. – С. 3 – 79.
24. Янин В.Л. Международные отношения в эпоху Мономаха и Хождение игумена Даниила / В.Л. Янин // ТОДРЛ. – М.-Л., 1960. – Т. XVI – С. 112 – 131.
25. “Хождение” игумена Даниила в Святую Землю в начале XII в. / Отв. ред. Г.М.Прохоров. – СПб: Издательство Олега Абышко, 2007. – С. 339.
26. Gultzdolff V. Киевская Русь между Скандинавией, Константинополем и латинским Иерусалимским королевством в начале XII в. / V. Gultzdolff // Международный съезд славистов: Резюме докладов и письменных сообщений. – М., 1983. – С. 526 – 527.
27. Picchino R. The function of biblical clues in the literary code of “Slavia Orthodoxa”. / R. Picchino // Slavika Hierosolymitana, 1977. – № 1. – S. 24 – 31.

Рецензент доктор історичних наук, професор Т.В.Марусик